

УДК 94 (477) “1943”

Р. В. ГУЛА, Д. Г. ТОРОПЧИН*

ТРАКТУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ ПРОПАГАНДИ ТА ПОЛІТИКО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ КОЛАБОРАЦІОНІСТСЬКИХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ФОРМУВАНЬ У 1943 РОЦІ

Досліджено особливості партійно-пропагандистської діяльності армійського політапарату з виховання радянського патріотизму у засобах масової інформації порівняно з трактуванням російського патріотизму у друкованих виданнях колаборантських формувань у 1943 р. Розглянуто характерні риси висвітлення русофільської тенденції у партійно-політичній роботі РС ЧА та її критика на шпальтах газети “Заря”.

Ключові слова: Робітничо-Селянська Червона армія; політапарат; пропаганда; військовополонені; Комітет визволення народів Росії; Російська визвольна армія; колабораціонізм; патріотизм; “Заря”.

Актуальність визначення ідеї державного патріотизму для Української держави впродовж більш ніж двадцяти років займає основне місце в науковій діяльності історико-філософського напрямку та практичній діяльності в усіх сферах життя суспільства. Історики антагоністичних таборів будують власні парадигми у співвідношенні проблеми патріотизму та колабораціонізму, військового обов’язку та зради. Досвід Великої Вітчизняної війни слугує для сучасних дослідників джерелом розробки концептуальних положень щодо вдосконалення ідеології державного будівництва з урахуванням реалій сьогодення. Пошук фундаментальних констант національної згоди та соціального стабільності в сучасному українському суспільстві висуває на перше місце вивчення історичних уроків колабораціонізму радянських громадян, їх протистояння з ідеологією радянського патріотизму.

Метою статті вважаємо висвітлення особливостей трактування патріотизму у пропагандистській діяльності армійського політапарату з виховання радянського патріотизму у засобах масової інформації порівняно з трактуванням російського патріотизму у друкованих виданнях колаборантських формувань у 1943 р.

* *Гула Руслан Володимирович* – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного.

Торопчин Дмитро Григорович – доктор історичних наук, доцент, викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного.

Система сил та засобів патріотичного виховання у РСЧА у період підготовки до визволення українських земель зазнала кардинальної реорганізації. З відновленням російських бойових традицій Червона армія заперечувала ортодоксально-комуністичні.

З кінця 1942 р. система патріотичного виховання у РСЧА остаточно скорегована на формування ідеї російського патріотизму з урахуванням класової складової радянського патріотизму. Це дало можливість скерувати діяльність структур партійно-політичної роботи на вихованні у червоноармійців розуміння традиційних національних символів та цінностей. Пропаганда російських національних (особливо воєнних) традицій, історичного минулого Росії визначала головні пріоритети патріотичного виховання в армії під час війни.

Актом відродження російських національних традицій стало затвердження Президією Верховної Ради СРСР 29 липня 1942 р. орденів Суворова, Кутузова та Олександра Невського¹. Як зазначено у передовій органу НКО СРСР: “В военных орденах, утверждениях советским правительством в годы Великой Отечественной войны, воплощены славные традиции могучего русского оружия...”²

Утилітарно-практичне використання російського патріотизму зумовлено особливостями розвитку воєнно-політичної ситуації. К. М. Симонов так оцінив причини введення іменних орденів російських історичних постатей: Сталін “брал готовую фигуру в истории, которая была утилитарно полезна с точки зрения современной политической ситуации и современной политической борьбы... При утверждении орденов Суворова, Кутузова, Ушакова, Нахимова ... на перовое место были поставлены ... те ... кто одержал блестящие победы на границах и за границами России...”³.

Нацистський пропагандистський апарат досить об’єктивно оцінював прагматичне використання персоналій російської історії. У донесенні уповноваженого міністерства рейху з окупованих територій Сходу при групі військ “Південь” від 22 жовтня 1943 р. зазначено: “Такие имена как Петр I, Александр Невский, Суворов стали усиленным основанием для большевицкой пропаганды. Большевики хорошо знают русскую душу, потому и борется Красная армия за честь “русского оружия”⁴.

У написаному у травні 1943 р. листі А. А. Власова “Почему я стал на путь борьбы с большевизмом?” звернення сталінської пропагандистської машини до російського національного патріотизму аналізується так: “В последние месяцы Сталин, видя что Русский народ не желает сражаться за чуждые ему интернациональные задачи большевизма, внешне изменил политику в отношении русских. Он уничтожил институт комиссаров, он попытался заключить союз с продажными руководителями преследовавшейся прежде Церкви, он пытается восстановить традиции старой армии. Чтобы заставить Русский народ проливать кровь за чужие интересы, Сталин вспоминает великие имена Алек-

сандра Невського, Кутузова, Суворова, Минина и Пожарского. Он хочет уверить, что борется за родину, за отечество, за Россию.” І висновок: “Большевизм ничего не забыл, ни на шаг не отступил и не отступит от своей программы. Сегодня он говорит о Руси и русском только для того, чтобы с помощью русских людей добиться победы, а завтра с ещё большей силой закабалить Русский народ и заставить его и дальше служить чуждым ему интересам”⁵.

Пропаганда російських воєнних традицій є й в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 6 січня 1943 р. “О введении новых знаков различия для личного состава” погонів як елемента військової форми одягу. Наказом НКО СРСР № 25 від 15 січня 1943 р. особовий склад РСЧА з 1 по 15 лютого 1943 р. був зобов’язаний перейти на носіння нових зразків форми одягу⁶. Відбувається остаточний перехід від класового заперечення традицій російської армії більшовиків часів Громадянської війни з їх зневажливим ставленням до “золотопогонників” до офіційного визнання спадкоємності бойової слави російської зброї. За свідченнями Д. Ортенберга, Сталін після вирішення питання щодо введення погонів в армії зазначив: “Нужно сказать, что погоны не нами выдуманы. Мы наследники русской военной славы. От нее мы не отказываемся”⁷. У зв’язку з тим, що це викликало неоднозначну реакцію в офіцерському середовищі, ГоловПУ РСЧА в системі патріотичного виховання в армії активно використовувало тему введення погонів, як відродження традицій російської армії. Генерал-лейтенант РСЧА О. Ігнат’єв у своїй статті “Рядовой” підкреслює факт введення погонів у російській армії у 1801 р. та робить такий висновок: “Они (погоны – авт.) напомнят бойцам Красной армии о великом значении этой традиционной эмблемы воинской чести”⁸.

8 листопада 1943 р. за постановою Президії Верховної Ради СРСР своєрідним аналогом Георгіївського хреста стає орден Слави з повним повтором кольорів георгіївської стрічки орденської колодки. Письменник Б. Горбатов підкреслив патріотичне значення цієї відзнаки, в якій відобразилася: “слава оружия нашего, слава предков наших...вся многовековая слава русского оружия”⁹. Згідно з постановою Ради народних комісарів СРСР від 21 серпня 1943 р. “О неотложных мерах возрождения хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации”, відбувається відкриття суворовських воєнних училищ за аналогом кадетських корпусів, куди у першу чергу приймаються діти загиблих військовослужбовців. На території УРСР сформовано Харківське суворовське училище (з 1947 р. – Київське)¹⁰.

Відбувається офіційне визнання спадкоємності бойових традицій російської та Робітничо-Селянської Червоної армії. У публікаціях журналу “Огонек” зазначено, що “Красная Армия оправдала надежды и доверие народа, приумножила славу и величие русского оружия”¹¹.

У разі збільшується обсяг друкованої продукції, присвяченої минулому російської армії. У військах масово розповсюджують видання з науково-популярних серій “Великие люди русского народа”, “Великие борцы за русскую землю”, “Великие русские полководцы”. За неповними даними Всесоюзної книжкової палати, накладі окремих брошур з цієї тематики такі: “Александр Невский” – 1210000 прим., “Дмитрий Донской” – 2937185 прим., “Минин и Пожарский” – 1559500 прим., “Полтавская битва” – 750000 прим., “Взятие русскими войсками Восточной Пруссии в годы Семилетней войны” – 50000 прим., “Суворов” – 195000 прим., “Кутузов” – 390000 прим., “Багратион” – 57000 прим., “Адмирал Ушаков” – 75000 прим., “Адмирал Нахимов” – 25000 прим.¹².

Акцентуємо увагу на тому, що пропаганда бойових традицій російської армії, звернення до традицій російського воєнного патріотизму у РСЧА мали ще й антиколабораціоністську спрямованість, пов’язану з агітаційно-пропагандистською діяльністю Комітету визволення народів Росії (КВНР) та Російській визвольній армії генерала А. А. Власова (РВА).

Основою патріотичного виховання у КВНР була ідея заперечення основ радянського патріотизму. Учасник власівського руху професор Ф. П. Богатирчук так сформулював причини неприйняття радянських патріотичних постулатів: “Большевизм вытравил из нас какой-либо патриотизм, превратил любимую некогда родину в страну, где возвеличивают чекистов, которые стреляют в затылок нашим братьям и сестрам, и где ставят памятники павликам морозовым, которые выдают своих родителей на расправу своим кремлевским палачам”¹³. Основою агітаційно-пропагандистської та виховної роботи була теза про те, що лише РВА може виступати “законной правопреемницей лучших традиций русской армии”, у якій “действуют принципы, традиции русского войска”. Начальник штабу РВА генерал-майор Ф. І. Трухін 18 листопада 1944 р. вимагав від командного складу армії зробити “тот здоровый патриотизм, на котором так сильно спекулируют большевики настоящей силой” збройних сил. “Только честные патриоты, – казав він, – в состоянии рассматривать себя как наследников великих дел и военной славы великих полководцев России – Петра I, Суворова, Кутузова, Багратиона, Скобелева и Брусилова”¹⁴. Цікаво, що персоналізація “пантеону героїв” РВА практично повністю повторює імена патріотичного набору радянської партійно-політичної пропаганди. Існували особливості патріотичного виховання льотного складу військово-повітряних сил (ВПС) КВНР. Прикладами патріотичного служіння Батьківщині пропагандистський апарат РВА (як до речі й ГоловПУ РСЧА) були постаті дореволюційного пілота С. Уточкіна, героя I Світової війни штабс-капітана П. Нестерова та трагічно загиблого у 1930-ті роки комбрига В. Чкалова. Але у цьому ряду, на відміну від РСЧА, також стояв і репресований колишній заступник НКО СРСР, начальник ВПС

Червоної армії, командарм 2-го рангу Я. Алксніс. Також слід зазначити той факт, що у патріотичному вихованні ВПС КВНР активно пропагувалися традиції як російської імператорської армії, так і білогвардійських збройних формувань. Це пов'язано зі значним відсотком представників білої еміграції у льотному складі ВПС КВНР. Традиційне для російського офіцерського корпусу шанування шефського імені було відроджено у авіачастинах КВНР: 5-а винищувальна ескадрилья прийняла шефське ім'я полковника О. Казакова – кращого пілота Російської армії П. Врангеля. Іншою особливістю діяльності офіцерів з політичної роботи (введені у штат 1-ої дивізії РВА у грудні 1944 р.) був принцип домінування націоналізму, на відміну від інтернаціональної основи патріотизму в РСЧА. У виданому у січні 1945 р. матеріалі про етику та поведінку солдатів РВА зазначено, що “она (тобто РВА – авт.) єсть національної по формі, по своїй суті, по своїм цілям и духу”¹⁵.

Особливий інтерес для вивчення питання трактування російсько-гопатріотизму колаборантів представляє аналіз редакторської політики газети “Заря”.

Аналізуючи видання в період 1943 р., необхідно зазначити, що патріотизм воїнів колаборантських військових формувань трактувався як комплексне почуття войовничогоантикомунізму, послідовного антисталінізму, російського націоналізму, антисемітизму та військового корпоративізму з нацистським вермахтом.

Антикомуністична спрямованість видання визначена вже з першого номера. У статті “Освободительная борьба русского народа против большевизма” наслідком правління комуністичної верхівки, на думку видання, стало перетворення великої країни у царство голоду, рабства, концтаборів, що є логічним наслідком самої сутності російського більшовизму. Характерними рисами більшовизму видання визначає тотальну брехню щодо прав і свобод усіх верств населення, створення системи карательно-терористичних органів для захисту сталінського ладу, знищення будь-яких проявів опозиційної думки¹⁶.

Стаття “Русская освободительная армия” концентровано розкриває сутність антибільшовицької складової патріотизму у РВА. На нашу думку, злочинна сутність більшовизму перед російським народом полягає у:

- знищенні селянства;
- закріпаченні робітників;
- створенні системи тотального інтелектуального терору відносно до інтелігенції;
- зруйнуванні системи командування РСЧА у роки репресій;
- зламі історичних основ патріотизму народу;
- створенні управлінських прерогатив єврейському елементу у всіх сферах життя суспільства;

– підтримці союзу з колоніальною Англією та капіталістичною Америкою¹⁷.

Критика більшовицької системи базувалася також на порівнянні умов життя і праці російського та німецького робітничого класу. Так, у зверненні лейтенанта Василя Лукіна “Мы выполним свой долг” автор зазначає: “Мы увидели, что несмотря на войну, немецкий рабочий класс живет намного лучше чем в самые удачные годы жил русский рабочий в условиях большевицкой власти”. І висновок: “Уничтожение большевизма – вот в чем наш долг!”¹⁸.

Персоніфікація особистості Сталіна, як концентрації зла комуністичної системи, набувала у виданні декілька гіпертрофованих форм, що, в принципі, зрозуміло, виходячи з логіки пропагандистської роботи. Гасло № 3 проголошує: “Сталин – враг русского народа!. Уничтожим Сталина, залившего страну кровью!”¹⁹.

Ідея російського націоналізму у виданні активно використовується у зв’язку з неофіційною “русофільською” позицією сталінського керівництва, яка на початок 1943 р. досягла свого апогею. Характерно, що у виданні свідомо акцентується роль російського народу як могильщика більшовизму при практично повному ігноруванні висвітлення ролі інших народів СРСР в антикомуністичному русі. У статті “Национальная свобода Русского народа” невідомий автор розкриває основні причини втрати національної самобутності народу, серед яких:

- принесення в жертву національних інтересів інтернаціональної світової революції;
- тотальне використання карально-терористичних методів НКВС під час впровадження нових постулатів радянського ладу;
- утилітарне використання російської військової історії більшовизмом, якому велич Росії органічно не притаманна²⁰.

Видання оперативно реагувало на зміни вектора національної політики СРСР при організації військово-патріотичного виховання у РСЧА. Так, у статті “Золотой погон” автор бачить у введенні погонів у РСЧА лише спекуляцію на національних почуттях росіян і штучне відродження військових традицій з метою довести спадкоємність з бойовою славою російської зброї. Він робить досить сміливий та необґрунтований прогноз про те, що за введенням погонів наступним кроком сталінського керівництва буде запрошення в лави РСЧА колишніх “золотопогонників”. Уведення погонів, на думку автора, є констатацією факту повного розриву з традиціями РСЧА²¹.

Важливою складовою формування патріотизму у розумінні ідеологів КВНР був антисемітизм, що, до речі, органічно входило в систему пропагандистської роботи нацистського рейху. При цьому, основна увага видання була сконцентрована на дискредитації політапарату, значний відсоток серед якого склали етнічні євреї. У статті “Лейба Мехлис – генерал!” наголос робиться суто на національному аспекті

героя. При цьому автор свідомо пересмикує факт присвоєння військових звань політапарату як компенсацію за скасування інституту комісарів і наділяє політпрацівників функціями командування з'єднаннями та об'єднаннями²².

Військовий корпоративізм з нацистським вермахтом подавався у обгортці “боротьби за нову Європу”, “історичної” дружби російського та німецького народів, прогресивного значення для розвитку російської державності ідей націонал-соціалізму²³.

Під час зіставлення принципів пропагандистської роботи радянської пропагандистської системи та політико-виховної роботи колаборантського руху слід зазначити загальні риси їх діяльності. Це, насамперед, категоричність та однозначність оцінок, наступальний характер пропаганди, гіпертрофоване трактування фактів на користь виховного патріотичного ефекту, єдність стилістики викладення матеріалу. Це визначалося безкомпромісним характером збройного протистояння, різкоантагоністичними світоглядними позиціями та великому рахунку, єдністю виховання загальної пропагандистської системою.

При відносній єдності форм, слід визнати принципову відмінність у змісті. Незважаючи на безпрецедентні масштаби використання російської національної складової у процесі виховання воїнів РСЧА, слід зазначити, що ідеї інтернаціонального братерства народів СРСР були все ж пріоритетними, що довели різкі зміни у патріотичному вихованні у 1944 р.

На той час більш ефективною моделлю патріотизму виявилася її радянська інтерпретація. Незважаючи на утилітарно-прагматичний характер, класову обмеженість, вибіркоче та штучне використання історичного матеріалу для формування нової патріотичної парадигми, радянський патріотизм виконав свою історичну місію у боротьбі та перемозі над страшною та нелюдською державно-ідеологічною системою нацистської Німеччини.

¹ Указы Президиума Верховного Совета СССР об учреждении орденов и медалей СССР (май 1942 г.- июнь 1943 г.). – М., 1943. – 63 с.

² Первые ордена Александра Невского // Красная Звезда. – 1942. – № 272 (5336). – 19 ноября. – С. 1.

³ *Симонов К. М.* Глазами человека моего поколения – Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_s/simonov12.php.

⁴ *Косик В. М.* Україна в Другій світовій війні: Збірник документів. – Т. 3 – Л., 1999. – С. 295.

⁵ *Власов А. А.* Почему я стал на путь борьбы с большевизмом? – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vlas_otkrpism.php.

⁶ Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13(2–3). Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. / [Под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. – М., 1997. – С. 24, 30–31.

⁷ *Ортенберг Д.И.* Сорок третий: Рассказ-хроника. – М., 1991. – 414 с. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/ortenberg_di3/index.html.

- ⁸ *Игнатъев А. А. Рядовой / А. А. Игнатъев // Красноармеец. – 1943. – № 1. – С. 3.*
- ⁹ *Горбатов Б. Орден Славы / Б. Горбатов // Красноармеец. – 1944. – № 1 – С. 14.*
- ¹⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК в 16 т. 9-е доп. и испр. – М., 1985. – Т. 7. 1938 – 1945. – С. 459.
- ¹¹ *Слава Красной Армии // Огонек. – 1944. – № 5–6. – февраль. – С. 2.*
- ¹² *Патриотизм советского народа в годы Великой Отечественной войны: Методические рекомендации / [Сост. И. В. Родионова]. – М., 2010. – С. 19.*
- ¹³ *Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941–1944. – М., 2010. – С. 45.*
- ¹⁴ *Гофман И. Власов против Сталина. Трагедия Русской Освободительной армии. – М., 2005. – С. 43, 131–132.*
- ¹⁵ *Александров К. Армия генерала Власова 1944–1945. – М., 2006. – С. 100–101, 168; Гофман И. Вказана праця. – С. 373.*
- ¹⁶ *Освободительная борьба русского народа против большевизма // Заря. – 01.01. 1943. – №1. – С. 2.*
- ¹⁷ *Гусев М. Русская освободительная армия / Мих. Гусев // Заря. – 24.02. 1943. – № 15. – С. 2.*
- ¹⁸ *Лукин В. Мы выполним свой долг / Василий Лукин // Заря. – 10.01.1943. – № 2. – С. 3.*
- ¹⁹ *Заря. – 13.01.1943. – №3. – С. 1.*
- ²⁰ *Национальная свобода Русского народа // Заря. – 07.02.1943. – № 10. – С. 3.*
- ²¹ *Ром. Золотой погон / Ром // Заря. – 17.01.1943. – № 4. – С. 4.*
- ²² *Ром. Лейба Мехлис – генерал! / Ром // Заря. – 01.01. 1943. – №1. – С. 4.*
- ²³ *Гофвебер. 10 лет национал-социализма / Гофвебер // Заря. – 03.02.1943. – № 9. – С. 2; Армия русского народа // Заря. – 14.02.1943. – № 14. – С. 1.*

Исследованы особенности партийно-пропагандистской деятельности армейского политического аппарата по воспитанию советского патриотизма в средствах массовой информации по сравнению с трактовкой российского патриотизма в печатных изданиях формирований коллаборантов в 1943 г. Рассмотрены характерные черты освещения русофильской тенденции в партийно-политической работе РС КА и ее критика на страницах газеты “Заря”.

Ключевые слова: Рабоче-Крестьянская Красная армия; политаппарат; пропаганда; военнопленные; Комитет освобождения народов России; Русская освободительная армия; коллаборационизм; патриотизм; “Заря”.

The features of the party advocacy Army political apparatus of Soviet patriotism education in media information compared with the interpretation of Russian patriotism in drukovanyhvydannnyah collaboration units in 1943. The characteristic features coverage Russophile tendencies upartyjno-political work PC CHA and its criticism of the newspaper “Zaria”.

Keywords: Workers 'and Peasants' Red Army; politaparar; propaganda; prisoners of war; Committee liberation of peoples; Russian Liberation Army; collaboration; patriotism; “Zaria”.